

Tarih-i Hamidi'ye göre Doğu Türkistan'da tarikatlar, hocalar ve türbeler

Alimcan İneyet¹

Özet

Bu makalede Molla Musa Sayrami'nin "Tarih-i Hamidi" adlı kitabına yansıyan tarikatlar, hocalar ve türbeler değerlendirilmiştir. Molla Musa Sayrami, Tarih-i Hamidi isimli eserini 1908 yılında Sultan Abdülhamid Han'a ithafen yazmıştır. Molla Musa Sayrami, kendi soyu, Sayram ve Doğu Türkistan tarihini ele aldığı eserinde şah, emir ve hoca soyu olmak üzere üç sınıflı anlatmaktadır. Eser, Doğu Türkistan tarihi hakkında özellikle tarikatlar ve şeyhlerle ilgili önemli bilgiler içermektedir. 10. yüzyılda İslamiyet'i kabul eden Doğu Türkistan Türkleri İslamlaşma süreciyle birlikte dâhil oldukları tasavvufi düşünce sistemi bağlamında Yeseviye, Kadiriye, Kübreviye ve Nakşibendiye gibi tarikat ve bunların çeşitli kollarıyla karşılaşmışlardır. 14. yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan'a yayılmaya başlayan bu tarikatlardan özellikle Nakşibendiye tarikatı ve bu tarikatın pir ve şeyhlerinin Uyghur Müslümanlarının manevi hayatı üzerindeki etki ve nüfuzları çok büyük ve derin olmuştur. Soylarını Hz. Peygamber Efendimiz ya da Hz. Ali'ye bağlayarak kendilerini "seyit" ya da "hace / hoca" kabul ettirmiş olan bu pir ve şeyhler 16. yüzyılda Doğu Türkistan'a gelerek önce dinsel otoriteyi ele almış, sonra politik alana da müdahale ederek iktidar sahibi olmuşlardır. Doğu Türkistan Türkleri bu seyit ve hocaları sadece hayattayken değil, vefatlarından sonra da derin saygı ve bağlılık göstermiş, mezar / türbelerini sosyal yaşamlarının merkezine koymuşlardır. Bu türbeler kişilerin sığınma / korunma, arınma, şifa, tedavi, teselli, iletişim ve eğlence gibi gündelik hayatın ihtiyaçlarını karşılayan mekân ve merkezler haline getirilmiştir.

Sufi orders, khojas and tombs in East Turkestan according to the Tarih-i Hamidi

Abstract

This article will evaluate the religious orders, religious scholars, and shrines reflected in Molla Musa Sayrami's book "Tarih-i Hamidi". Molla Musa Sayrami wrote his work, Tarih-i Hamidi, in 1908, dedicating it to Sultan Abdülhamid Han. In his work, which covers his own lineage, Sayram, and the history of East Turkestan, Molla Musa Sayrami describes three classes: the shah, the emir, and the hoca lineage. The work contains important information about the history of East Turkestan, particularly regarding the orders and sheikhs. The Turks of East Turkestan, who embraced Islam in the 10th century, encountered Sufi orders such as the Yeseviyya, Qadiriyya, Kubraviyya, and Naqshbandiyya, and their various branches, within the context of the Sufi thought system they embraced during the Islamization process. From the 14th century onward, these orders began to spread throughout East Turkestan, and the Naqshbandiyya order, in particular, and the influence and of its pirs and sheikhs on the spiritual life of Uyghur Muslims was profound and profound. These pirs and sheikhs, who established themselves as "seyyids" or "hace/hojas" by linking their lineage to the Prophet Muhammad or Hazrat Ali, arrived in East Turkestan in the 16th century, first seizing religious authority and then intervening in the political arena, gaining power. The Turks of East Turkestan showed deep respect and devotion to these seyyids and hojas not only during their lifetime but also after their deaths, making their tombs and shrines central to their social life. These shrines have become spaces and centers that meet people's needs for refuge/protection, purification, healing, treatment, solace, communication, and entertainment.

Article History

Received
2024-08-15
Accepted
2025-09-02

Anahtar Kelimeler

Molla Musa Sayrami, Tarih-i Hamidi, Doğu Türkistan, Tarikat, Hocalar, Türbe.

Keywords

Molla Musa Sayrami, Tarih-i Hamidi, East Turkestan, Tariqah, Khocahs, Tomb.

¹Corresponding Author: Alimcan İneyet, Institute of Turkish World Studies, Ege University, İzmir/Türkiye.

alimcan.inayet@ege.edu.tr <https://orcid.org/0009-0008-1119-6543> <https://ror.org/02eaafc18>

Giriş

Tarih-i Hamidi Doğu Türkistanlı tarihçi Molla Musa Sayrami'nin 1908 yılında Osmanlı Padişahı Sultan Abdulhamid Han adına yazmış olduğu bir kitabın adıdır. Aslında bu kitap müellifin 1903 yılında yazmış ve 1904 yılında Kazan'da basılan *Tarih-i Emniye*" adlı kitabının tekml edilmiş nüshasıdır. Kazan baskısından sonra kitabı yeniden gözden geçiren ve bazı eksiklerini gideren Molla Musa Sayrami, *Tarih-i Hamidi* adıyla kitabın adını da değiştirmiştir. Eser hakkında bazı çalışmalar yapılmış, farklı tarihlerde çevirileriyle birlikte yayınlanmıştır. Türkiye'de yüksek lisans (Buyar, 2006; Gökkut, 2011) ve doktora tezi (Polat, 2002) olmak üzere üç tez hazırlanmıştır. Uygur Cumhuriyetinde de baskıları yapılmıştır (Sayrami, 1989). Ayrıca İstanbul'da bir baskısı (Sayrami, 2019) ve Amerika Birleşik Devletlerinde de İngilizce çevirisi yayınlanmıştır (Sairami, 2023).

Müellif kitabına *Tarih-i Hamidi* adını vermesinin nedenini şu şekilde açıklamaktadır.

"Bu Moğolistan yurdu (Doğu Türkistan) ve halkının Büyük Osmanlı devletinin halifesi, yeryüzündeki hakanların hakani, şerefli iki haremın hizmetkari Abdulhamid Han İbn Abdülmecid Han (Allah onun devletini ve nusretini kıyamete kadar daim kılsın)'a biat ederek onun itaati altında olmaya müşerref olmasından ibaret bu tarihin zamanların geçmesi, karışık ve kargaşa dolayısıyla kişilerin aklından çıkıp unutulmasın, belki cihan sayfasına yayılıp bütün insanların açıkça bildiği bir iş olsun maksat ve iddiasıyla bu kitaba "*Tarih-i Hamidi*" adını verdim." (Sayramiy 2019, ss. 36-37).¹

Müellif Molla Musa Sayrami, 23 Ağustos 1836 yılında Doğu Türkistan'ın Aksu bölgesine bağlı Bay ilçesi sınırları içerisindeki Sayram köyünde dünyaya gelmiş olması dolayısıyla soyadı yerine "Sayrami" adını kullanmıştır. Aslında müellif kendisinin şeceresini şöyle verir:

Mevla Musa İbn Mevla İsa Hoca İbn Ezizhan Hoca İbn Niyaz Han Hoca İbn İşan Sultan Hoca İbn İşan Padişah Hoca İbn İşan Şah Cahan Hoca İbn İşan Garibşah Hoca İbn İşan Seyyid Celaeddin Bab İbn İşan Seyyid Cemaleddin Bab İbn İşan Seyyid Kemaleddin Bab İbn Seyyid İbrahim Bab İbn İbn Seyyid Abdulcebbar Bab İbn Seyyid Abdülkerim Bab İbn Seyyid Abdülmecid Bab İbn Seyyid Abdulhudud Bab İbn Seyyid Abdul'aziz Bab İbn Seyyid Arslan Bab İbn Seyyid İlyas Bab İbn Seyyid Mahmud Bab İbn İftihar Bab İbn Osman Bab İbn Ömer Bab İbn İsmail Bab İbn İshak Bab İbn Abdülkerim Bab İbn Abdülcelil Bab İbn Abdurrahim Bab İbn Abdurrahman Bab İbn Abdulcebbar Bab İbn Abdulfettah Bab İbn İmam Hanife İbn Ali Keremellahu vechehu (Allah onların hepsinden razı olsun.) (Sayramiy, 2019, s. 604).

Bu şeceredeki kişilerin "Bab" yani "Ata" unvanı taşıması dikkat çekmektedir. Çünkü "Bab" ya da "Ata" tarikat büyüklerine verilen unvandır. Bu bağlamda "İbrahim Bab", "Arslan Bab" isimleri dikkate değerdir. Çünkü İbrahim Bab Hoca Ahmet Yesevi'nin babası, "Arslan Bab" ise mürididir. Bu şecereye göre Molla Musa Sayrami takva sahibi, dindar bir sülaleye mensup olup yoğun dinsel ve tasavvufi kültür muhitinde yetişmiştir.

Molla Musa Sayrami birçok eser yazmıştır. Onun *Tezkiretü'l-Evliya* (1885), *Derbeyan-i Ashabu'l-Kehf* (1895), *Tezkire-i Afak Hoca*, *Tarih-i Emniye* (1903), *Tarih-i Hamidi* (1908) gibi tarih kitapları, *Gazeliyat-i Musa Sayrami* (1903), *Kıssa-ı Siddık*, *Ferhad ve Şirin*, *Salamname* gibi edebi eserleri bulunmaktadır (Tarih-i Emniye, 1989, s. 1; Tarih-i Hamidi, 2019, ss. 11-14). Yani Molla Musa Sayrami tarihçi olmakla birlikte aynı zamanda bir şairdir. Onun şair kişiliği *Tarih-i Hamidi* adlı kitabına da yansıtılmıştır. Kitabın bölümlerine serpiştirilen nazım parçalarından bunu görmek mümkündür.

Molla Musa Sayrami eserinde, Sayram hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Ona göre Moğolların Coras kabilesinden Kunteyci, Taşkent'in Sayram bölgesini işgal etmiş, oraya bir vekil bırakarak kendi bölgesi olan İli'ye dönmüş ve Sayram halkı isyan ederek Kunteyci'nin vekilini öldürmüşler. Bu olayı duyan Kunteyci Sayram'ı tekrar itaati altına alarak bölgedeki "Hoca soyu", "şah soyu" ve "emir soyu" olmak üzere üç sülaleye mensup 60 haneyi İli'ye sürmüş, bir sene sonra Turfan'a sürgün etmiştir. Sonra Kunteyci ölmüş, Çin işgalci kuvvetleri gelince, bu 60 haneli Sayramlı memleketine dönmek için yola koyulmuş, ancak karışıklık nedeniyle dönemeyip Aksu'nun Bay ilçesine, sonra da bugünkü Sayram köyüne gidip yerleşmiştir. Taşkent'in Sayram bölgesinden gelip yerleşen bu 60

¹ Müellife göre, bu Moğolistan yurdu (Doğu Türkistan) ve halkı mezkûr halifenin emir ve itaatine girme şerefine erişmiş, bütün ahali ve toprak Osmanlı devletinin tebaası ve toprağına dâhil edilmiştir ki, bu iki cihanda onur ve şeref bilinmesi gereken bir iştir (Sayramiy, 2019, s. 38).

hane Sayramlı, yerleştiği yere de "Sayram" adını vermiştir (Sayramiy, 2019, ss. 600-602). Sayram, günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde yer alan bir bölgedir.

Şekil 1

Molla Musa Bin Molla İsa Sayrami, Tarih-i Emniyye, Kazan, Tabhane-i Medrese-i Ulum, 1322/1904

Mullā Mūsā 'ibn Mullā 'Isā, Sayrāmī
Ta'arikh-i Emniyye ...
تاریخ امنیه

ملا موسى بن ملا عيسى سیرامی نینک تالینی

قصه

آدم ثانی نوح نبی الله دین بو دمیچہ بو مغولستان یورق ویتہ
شہر احوالاتی و واقعات لاری و قبسی طایفہ حکمرانی و مغولیہ تسمیہ
قبلہ لغہ سبب و باعث نہ ایزکانی و مسلمان خان لار نسبی و خاقان
چین بو یتہ شہر اہلی غہ استیلا تافغانی مجملہ شہہ و اندکی واقعہ
بیانی مشتمل بولوب بر مقدمہ وایکی داستان و بر خانہ برلہ
انعامہ پنکورولوب (نیکولای فانتوسوف نینک) سعی و اہتمامی
برلہ باسولوب چیتقان کتاب دور.

قران

طبعخانہ مدرسه علوم ۱۹۰۴ = ۱۳۲۲ ییلده

۱۳۲۲/۱۹۰۵

Molla Musa Sayrami, Sayram halkını teşkil eden "şah soyu", "emir soyu" ve "hoca soyu" ile ilgili şu bilgiyi vermektedir:

Şah soyundan olanlar kendi soylarını Kiyan / Kayan padişahları ve Tacik şahlarına dayandırır. Emir soyundan olanlar kendilerini emir, bey ve vezir tabakasından görürler. Hoca soyundan olanlar ise kendilerini Alevi, yani İslam tarihindeki dördüncü halife Hz. Ali ile soydaş bilir, "Biz Hz. Ali'nin soyundanız" diyerek iftihar ederler. Ben Molla Musa Sayrami de bu soydanım (Sayramiy, 2019, s. 603).

Molla Musa Sayrami, tarikatlarla da yakından ilgilenmiş, gözlemlerini anlatmıştır. Sayrami'nin *Tarih-i Hamidi*'de bahsettiği tarikatlardan birisi Kadirilik'tir.

Vang begim Kadiriye ve Nakşibendiye tarikatına dâhil olanlar olup her Pazartesi ve Perşembe günü molla, fazıl, âlim ve perhizkârları çağırıp hatmi ehzab (Kur'anı Kerim'i cüzlere göre paylaşarak hatmetmek) üslubuna göre yüce Kur'an'ı hatmederdi (Sayramiy 2019, s. 105).

Yine birisi vardır ki o Hindistanlı "Divane Ata" diye anılan bir zat idi. Bu kişi kalender sıfatlı, padişah haşmetli, yaşlı bir adam idi, Kadiriye tarikatına has talime göre ibadet etmiş, pek çok riyazet çekmiş, fevkalade keramet sahibi bir kişi diye tarih edilirdi (Sayramiy, 2019, s. 577).

Abdulhalık İşan adlı bir kişi vardı. O, Molla Mirmuhammed Kadı Kelan'ın kardeşi idi. Bu zat Kadiriye tarikatı, Çeştiye süluku ve tarikatı sahasında kıdemli ve hidayetkâr pirlere sayılırdı (Sayramiy, 2019, s. 578).

12. yüzyılda Abdülkadir Geylani tarafından kurulan Kadirilik ya da Kadiriye tarikatı Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali sonrasında yayılmaya başlamış, İslam dünyasının hemen hemen her tarafına ulaşmıştır. Hama, Suriye, Afganistan, Hindistan, Irak, Balkanlar, Arnavutluk, Batı Afrika, Kuzey Kafkasya, Orta Asya ve Doğu Türkistan. Pakistan. Endonezya ve Çin Kadiriliğin yayıldığı bölgeler arasındadır. Tarikatın bu denli geniş coğrafyaya yayılmasının sebebi olarak Bağdat'ın işgal edilmesi dolayısıyla çok geniş olan Abdülkadir Geylani ailesine mensup bireylerin İslam dünyasının çeşitli bölgelerine göç etmesi gösterilmektedir. Süreç içerisinde bu tarikat 46 kola ayrılmıştır. Zikir, gönül huzuru, cömertlik, bol sadaka, zorluklara katlanma, ihvanın sıkıntılarına yardım etme tarikatın esaslarıdır (Azamat, 2001, ss. 131-135). Bazı araştırmacılara göre, Kadiriye tarikatı Doğu Türkistan'a 19. yüzyılda, kimilerine göre ise 18. yüzyıldan önce girmiştir (Gürer, 2024, s. 2). 18. ve 19. yüzyıla ait *Menâkıb-ı Gavsiyye* adıyla Çağatayca, Abdülkadir Geylani'nin menakıbının çevirisi yapılmıştır (Çırak & Gündoğdu, 2024, ss. 130-134). Ancak kaynaklar Kadiriye tarikatının Hindistan, yani günümüzdeki Pakistan'ın Pencap ve Keşmir bölgelerine 15.-16. yüzyıllarda yayıldığını belirtmektedir. Buna göre, söz konusu tarikatın Doğu Türkistan'a ulaşması en geç 17. yüzyıl olmalıdır (Azamat, 2001, s. 132).

Sayrami'nin Kadiriye tarikatıyla birlikte bahsettiği Çeştiye sülukuna gelince, bu aslında Muinüddin Hasan el-Çiştî'ye nispet edilen Hindistan kökenli bir tarikattır. 12. yüzyılda kurulmuş, Hint yarımadasında yayılmıştır. Vahdet-i vücud anlayışı üzerine kurulmuş bu tarikatın adap ve erkânları arasında cehri ve hafi zikir, murakabe, çile ve sema bulunmaktadır (Nizami, 1998, ss. 343-345). Zarcone'a göre Çiştîye 19. yüzyılda Afganistan ya da Hindistan'dan gelen Abdurrahman isimli biri tarafından tebliğ edilmiştir (Zarcone, 2002, ss. 282-289).

Molla Musa Sayrami'nin kitabında bahsettiği diğer bir tarikat Nakşibendiye'dir.

"Şerafetli zat Ebulhasan Hazretim Nakşibendiye mezhebi ve Hufye tarikatına ihlas eden, fevkalade kerametli bir pir üstat idi." (Sayramiy, 2019, s. 667).

14. yüzyılda yaşamış Bahaeddin Nakşibend'e nisbet edilen Nakşibendiye tarikatı Kadiriye tarikatından sonra en yaygın ve etkili tarikatlardan birisidir. Hoca Ahmet Yesevi'nin müridi Yusuf el-Hemedani, Abdulkhalık Gucdavani, Sa'deddin-i Kaşgari'nin müridi Abdurahman Cami gibi mutasavvıflar tarafından geliştirilip İslam dünyasının hemen hemen bütün bölgelerine yayılan bu tarikat Ferganalı Mahdum-ı A'zam (Hacegi Ahmed el-Kasani) tarafından 16. yüzyılda Doğu Türkistan'a sokulmuş, oğlu Hoca İshak Veli, Hoca Kalşan (Muhammed Emin), torunu Hidayetullah Hacı Afak (Afak Hoca) ve onun soyundan gelenler tarafından yaygınlaştırılmıştır, Doğu Türkistan siyasi tarihinde önemli etki bırakmıştır (Tosun, 2001, ss. 531-532; Algar, 2006, s. 337; Saray, 2015, ss. 115-136). Nakşibendiye tarikatının etkileri Doğu Türkistan'da günümüzde de devam etmektedir (Zarcone, 2002, ss. 282-289).

Sayrami'nin Nakşibendiye ile birlikte bahsettiği "Hufye tarikatı"na gelince, bu tarikat Nakşibendiye'nin bir kolu olarak kabul edilmektedir (Zarcone, 2002, ss. 282-289). Bu kol Çinli Müslümanlar tarafından hu fu ye 虎夫耶 olarak da bilinmektedir. Çinli Müslümanlar arasında 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında kurulduğu kaydedilmektedir. Hufye, Arapça "Khufiyah" sözcüğünden türetilmiş ve "gizli olanlar" ya da "sessiz olanlar" anlamına gelmektedir. Çince hu fu ye 虎夫耶 olarak adlandırılan bu tarikatta zikirlerin sessizce yapılması esastır. Kurucusu 1681-1766 yılları arasında yaşayan Çinli Müslüman mutasavvıf Ma Lai-chi yani Maliki'dir (Din Sözlüğü, 2009, s. 603).

Sayrami'nin kitabında Kübreviye ile ilgili ilginç tespitler bulunmaktadır. Sayrami erkek kadın karışık düzenlenen bir çay toplantısından şöyle bahseder:

Onlar böyle günlerde, bir büyük evde toplanır, büyük tencerede çay kaynatır, üzerine kaymak koyup karıştırır, sonra toplantıda bulunan bir muhterem çayı üleştirmeyi teklif eder, bu

muhterem kişi gusül abdesti alır, sonra eline bir kepçe alır, toplantı ehline “mübarek kök çayı!” diyerek az az paylaşır. Bu mübarek çayı kabul eden erkek ya da kadın sanki namazda rükûya gitmiş gibi, başını yere kadar eğerek tazimle çayı alıp içer. Bu sırada çalgıcılar çalıp söylerler. Birbirine yabancı olan erkek ve kadınlar karışık halde sema ederler. Onlar müziğe uyarak yüksek sesle “Allah Allah” diye çağırırlar. Dans ve semaların, kök çayın keyfiyle kendilerinden geçer, bayılıp düşerek ağızlarından köpükler çıkar, bu halden zevk alırlar. Onlar “huzurum” adlı bir makam icat etmişler, bu makamı bu tür çay toplantılarında, bazen sıradan eğlence toplantılarında da icra ederler. Onlar bu etkinliğı “Kübreviye tarikatının süluku” diye özenle gerçekleştirirler (Sayramiy, 2019, ss. 238-239).

Molla Musa Sayrami’ye göre bu tayfalar sadece Uşturfanlılar arasında değil, yedi şehrin hepsinde bulunmaktadır. Ama onlar kendi tarikatının aslını bilmezler. Onlara göre Şeyh Necmeddin Kübra da nağme ile dans eden bir zattır. Onlar “Bu etkinliklerimiz ile Kübreviye tarikatını canlandırdık” derler (Sayramiy, 2019, s. 243).

Sayrami, Necmeddin Kübra’nın Kübreviye tarikatının kurucusu ve piri olduğunu, ilm-i kal ve ilm-i halde kemale ermiş olduğunu, bu zatın asla şeriata aykırı bir iş yapmayacağını özellikle vurgulamaktadır (Sayramiy, 2019, ss. 243-244). Ancak Necmeddin Kübra (1145-1221) her ne kadar süluk hayatının başlangıcında semaya muhalif ise de İsmail el-Kasrı ile tanışmasından sonra semayı benimsemiş, adeta semanın şiddetli savunucusu haline gelmiştir (Algar, 2006, s. 499; Gökbulut, 2009, s. 229). O, sema hakkında müridine şöyle tavsiyede bulunmuştur:

“Semâ’ı tekellüfle yapma ve herhangi bir şeyi zorlama. Eğer vecd hâli olursa, hiçbir şey olmamış gibi oturma. Allah’la olan vaktinin farkında ol. Sana vârid gelirse, eğer pîr orada mevcutsa, mümkün olduğunca onu koru. Eğer vârid çok güçlüyse ve seni harekete geçiriyorsa, zorla yerinde oturma. Eğer etkisi geçmişse, tekellüfle hareket etmeye devam etme. Çünkü her zelle sebebiyle “vakt” kaçır ve onu tekrar geri getiremezsin. Hareket ederken, herhangi bir kişiden yardım isteme. Eğer birisi sana yardım etmek isterse, onun arzusuna uy (Gökbulut, 2009, s. 230).

Sayrami’nin tasvir ettiğı çay toplantısındaki sema unsurunu Necmeddin Kübra’nın sema hakkındaki anlayış ve tavrıyla izah etmek mümkün ise de kadın ve erkek karışık olarak sema yapılmasını şeriat hassasiyeti ile bilinen Kübrevilik açısından açıklamak zordur. Bu durumun kökeni Hoca Ahmet Yesevi’nin şeriata aykırı kabul edilen kadın erkek karışık olarak gerçekleştirdiğı zikirlerde (Köprülü, 1976, s. 33; Gökbulut, 2024, s. 221) ya da Alevi inanç sistemine bağılı cemlerdeki kadın erkek karışık yapılan semahlarda aranmalıdır.

“Mübarek kök çayı”a gelince, çayın muhterem biri tarafından toplantı ehline paylaşılması, çayı kabul eden erkek ya da kadının başını yere kadar eğerek tazimle alıp içmesi cem törenlerinde içilen sakka suyu / dem / bade / doluyu hatırlatmaktadır. Çalgıların çalınıp makamların söylenmesi de cem törenlerindeki ilahileri anımsatmaktadır.

“Mübarek kök çayı”ın ne olduğu hakkında Sayrami şunları kaydetmektedir Andican taraftan hocamlar gelse, Ak Dağlıların cihanı aydınlatan güneşi doğar, sevince boğulurlar, Kara Dağlılar ise Becin / Pekin’deki hocamlara hediye göndermekten yorulmaz, Becin’deki hocalardan gelen kök çaya “mübarek çayı” derlerdi (Sayramiy, 2019, s. 134).

“Pekin’deki hocamlar”a gelince, Hoca Burhaneddin ile Hoca Cihan 1757 yılında Mançu-Qing işgaline karşı ayaklandığı vakit, kendi soyundan olan Turdi Hoca ve Hüseyin Hoca bu ayaklanmaya katılmamış, aksine Zhao Hui komutasındaki işgal kuvvetlerine yardım etmişlerdir (Muhemmet, 2014, s. 313; Zhao, 1996, s. 51; İneyet, 2023, s. 306). Qianlong Han bu yardım ve hizmetinden dolayı onları Pekin’e davet etmiş, onlara büyük ikramlarda bulunmuş ve mal mülk bağışlamıştır (Millward, 1994, ss. 431-434; Zhao, 1996, s. 52; Ji, 1986, s. 3). Bunlardan Turdi Hoca Hidayetullah (Apak Hoca) soyundan Eli / Ali Hoca’nın oğlu olup İparhan’ın da ağabeyidir (Rozi, 1986, s. 60). Turdi Hoca 1759 yılında Pekin’e gitmiş ve sarayda vezir düzeyinde bir mevki ile taltif edilmiştir (Rozi, 1986, s. 60), Bazı araştırmacılara göre, Hüseyin Hoca, Turdi, Mahmut ve Eli Emet Hocalar 1760 yılında Qianlong Han’ın fermarıyla İparhan’a refakat ederek Pekin’e gitmiştir (Zhao, 1996, ss. 50-51). Turdi Hoca 1778 yılında Pekin’de vefat etmiş, naaşı Kaşgar’a götürülerek Apak Hoca mezarlığına defnedilmiştir (Rozi, 1986, ss. 60-61; İneyet, 2023, s.307).

Molla Musa Sayrami, Mahmudin Hâkim Hoca'nın bu tayfanın şeraite aykırı bidat işlerini düzeltmek için onları kamçılattığı ise de bunların düzelmediklerini aksine yönetime husumet besleyip isyan ettiklerini belirtmektedir (Sayramiy, 2019, s. 240).

Molla Musa Sayrami, Uşturfan'da "İshakiye" ve "Ni'metiye" gibi fırkaların da mezkûr tayfadakilerle aynı olduğunu ifade etmektedir (Sayramiy, 2019, s. 241).

Sayrami'nin *Tarih-i Hamidi*'de bahsettiği tarikatlardan birisi de İshakiye'dir.

Şu anki Uşturfanlılar şerafetli İslam şeri'atine itaat eden Müslümanlar olmalarına rağmen kendi içlerinde yine tuhaf tuhaf inançları da vardır. Bunların bazıları kendilerini "Kübreviye", "İshakiye", "Ni'metiye", "Rubudiye" ve "Devaniye" gibi tarikatların muhlisleri sayarlar (Sayramiy, 2019, s. 237).

İshakiye, Nakşibendi piri Mahdûm-ı Âzam'ın oğullarından Hoca İshak Velî'nin kurduğu bir dini fırkadır (Kumru, 2017, ss. 1252-1253). Doğu Türkistan'da Karatağlık < Kara takılık "Kara takkeli" < Kara takı "Kara takke" diye adlandırılan (Se'dullazade, 2002, s. 85) bir grubun mensubu olduğu bir Nakşibendi koludur. İshan Kalan'ın kurduğu Aktağlık < Ak takılık "Ak takkeli" < Ak takı "ak takke" fırkasının sessiz zikir anlayışının aksine, Karatağlık fırkası sesli zikri savunmaktadır. Ayrıca türbe ziyaretlerine özellikle önem vermektedir. Atuş'taki Satuk Buğra Han Türbesi, Yarkend'deki Altunluk Mezarlığı ve Yedi Muhammed türbesi önemli ziyaret makamlarıdır (Saraç, 2021, s. 115).

Sayrami'nin kitabında bahsettiği "Ni'metiye", "Rubudiye" ve "Devaniye" gibi tarikatlarla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Bunlar Hindistan Müslümanları arasında bilinen tarikat ya da tarikat kolları olabilir. Bunlardan Ni'metiye Şah Ni'metullah-ı Velî Muhammed b. Abdillâh el-Hüseynî el-Kirmani (ö. 834/1431) tarafından kurulan Ni'metullahiye tarikatı olsa gerektir. İsmail b. Ca'fer es-Sadık soyundan bir seyyid olan Şah Ni'metullah, Türkistan'da 10 yıl kadar kalmıştır. Ni'metullahiye, Ni'metullah-ı Velî'nin oğlu Şah Halilullah-ı Kirmani ve torunu Seyyid Nurullah'ın faaliyetleriyle daha çok Hint alt kıtasında yayılmıştır. Safeviler döneminde tamamen Şiileşmiştir (Kılıç, 2007, ss. 133-134). Devaniye ise Zarcone'un bahsettiği Hindistan kaynaklı "Deubandi" tarikatı olsa gerektir. Bu tarikat mensupları Vehhabiliğe karşıdırlar, geleneklere yakın ve tasavvufu savunmaktadırlar (Zarcone, 2002, ss. 282-289). Rubudiye hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bunlarla ilgili kesin bir şey söylemek için araştırmaların derinleştirilmesi gerekir.

Molla Musa Sayrami, Uşturfanlılar hakkında bilgi verirken, onların bazılarının seyyit hocalara "büyüklerin büyüğü Allah hocam" diye inandıklarını, "Allah'tan sonra hocalardır" diyerek Allah ile hocalar arasında başka makam tanımadıklarını ifade etmektedir (Sayramiy, 2019, s. 237). Aslında bu durum Uşturfanlılarla sınırlı olmayıp Doğu Türkistan'da genel bir durumdur. Doğu Türkistanlılar, Hz. Peygamber ve Hz. Ali soyundan gelenlere büyük saygı ve bağlılık göstermiştir.

Hoca Yusuf Hocam, Hoca Hidayetullah / Hoca Afak (Sayramiy, 2019, s. 119), Hoca İshak Veliyullah, Hoca Şuayip, Hoca Danyal Hocam (Sayramiy, 2019, s. 120), Hoca Abdullah Hocam, Hoca Yakup Hocam / Hoca Cahan, Hoca Hamuş Hocam, Hoca Ubeydullah Hocam (Sayramiy, 2019, s. 123), Hoca Burhaneddin (Sayramiy, 2019, s. 129), Hoca Cahangir Törem (Sayramiy, 2019, s. 134) Nakşibendi piri Mahdum A'zam'ın soyundan gelen seyyitlerdir. Seyit, evliya, veliyullah, Hoca, şeyh ve töre gibi unvanlarla anılan bu zatlar Doğu Türkistanlılar tarafından el üstünde tutulmuştur. Seyit ve hocalara olan bu saygı ve bağlılık dolayısıyla döneminde birçok sahte seyyitler türemiştir. Sayrami kitabında bununla ilgili şöyle bir örnek vermiştir:

Sayrami'ye göre, Irak tarafından Şeyh Muhemmed ve Şeyh Ahmed adlı iki kişi seyahat için Bedehşan'a gelmiştir. Bu kişiler Atalık Gazi Yakup Bey'e mektup yazarak kendileri hakkında bilgi verip buraya neden geldiklerini anlatıp yapacaklarını da sıralamışlardır. Mektupta, kendilerinin Mekke şehri belediye başkanının temiz soyu seyyitlerinden olduklarını, Hz. Peygamber'in türbesinden gelen işaretle buralara geldiklerini, âlem-i gaipen aldıkları bir bilgiye göre Yakup Bey başta olmak üzere bütün ekâbir eşrafın ve memleketin başına gökten bir ilahi kazanın inmekte olduğu, bunu önlemek için tüm yurt halkının evliya ve hazretlerin ruhlarına sığınmaları, tövbe istiğfar etmeleri, adak adaları, sadaka vermeleri ve dua ederek yakarmaları gerektiğini yazmaktadır. Atalık Gazi Yakup Bey bu mektubu alır almaz mektupta buyrulanların hepsini yerine getirmektedir. Bunu duyan Şeyh Muhemmed ve Şeyh Ahmed Yarkend'e bizzat gelirler, Şeyh Muhemmed kendisini "Mehdi Ahir zaman benim" diye

tanıtır. Şeyh Ahmed ise Mehdi ahir zaman Şeyh Muhammed'in veziri olduğunu söyler. Yarkend kadısı Ziyaeddin Damollam bunların dedikleri ve yaptıklarının yanlış olduğunu söyleyip nasihat etmişse de fayda etmemiştir. Hatta bu iki şeyh, Allah'ın Atalık Gazi Yakup Bey'in vücuduna girdiğini, Yakup Bey'in yeryüzünün Allah'ı olduğunu ileri sürerler. Bunun üzerine ulemalar, bu yalancı sahte şeyhleri ölüme mahkûm etmiştir (Sayramiy, 2019, ss. 411-414).

Sayrami, bu seyit ve hocalar hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur. Atalarından bu yana seccadeden kalkmadan sadece ibadetle yaşayan o hocamlar gerçekten "yurt idaresi" ve "siyaset" nedir haberi bile olmayan kişiler idi (Sayramiy, 2019, s. 135).

Doğu Türkistanlılar mezkûr seyit ve hocalara, ayrıca İslam büyükleri ve tasavvuf ehline, sadece hayattayken değil, vefatından sonra da büyük saygı ve bağlılık göstermişlerdir. Doğu Türkistan'da bulunan türbeler bu gerçeği yansıtmaktadır. Sayrami kitabında bu türbelerden bazılarını kaydetmiştir. Sayrami'ye göre Kaşgar yöresinde Afak Hoca Türbesi, Sultan Satuk Buğrahan Gazi Türbesi, Seyyid Celaledin Bağdadi Türbesi, Kutbullah Hocam Türbesi, Hasan Fazlullah Hocam Türbesi, Orda Padişah / Kızıl Arslan Han Türbesi (Sayramiy, 2019, ss. 652-653); Yarkend yöresinde Hoca Muhammed Şerif Pir Buzrukvar Fayizul Envar Türbesi, Haft Muhammedan / Yedi Muhammed, Altun Mezar (Hanlık Mezar), Hoca Şuayip Hocam Türbesi, Hoca Şadi Hocam Türbesi, Danyal Hocam Türbesi (Sayramiy, 2019, s. 654); Hoten Yöresinde İmam Caferi Sadık Türbesi, İmam Caferi Teyran Türbesi, İmam Zebihullah Türbesi, İmam Kasım Türbesi, İmam Haşım Türbesi (Sayramiy, 2019, s. 656); Aksu yöresinde Mevlana Celaledin Kitikiy Türbesi, İmam Battal Gazi (< İmam Abdurrahman Alevi) Türbesi, Sultan Mahmud Gaznevi Türbesi, Şeyh Cüneydi Bağdadi Türbesi, Serseketi (< Sırrî-yi Sekatî) Türbesi, Sultan Kırmış Seyyidil Muslimiyn Türbesi (Sayramiy, 2019, ss. 663-664); Uşturfan yöresinde İmamların Türbesi, İmam Muhammed Gazali Türbesi, İmam Ahmed Gazali Türbesi, Savutki Türbesi (Sayramiy, 2019, s. 671); Kuça Yöresinde Mevlâna Erşiddin Velîyullah Türbesi, Şeyh Nizameddin Dehlevi Türbesi, Nebire / Nevre Hocam Türbesi (Bahauddin Nakşibendi'nin torunlarından biri), Baba Kamber Velîyullah Türbesi, İbrahim Edhem Türbesi (Sayramiy, 2019, ss. 673-674); Kona Turfan yöresinde Ashab-ı Kehf Mağarası, Sultan Alp Ata (< Ebulfettah / Kutluk Kara Han) Türbesi, Hoca Şehid Hocam Türbesi (Sayramiy 2019, s. 675; Sayramiy, 2019, ss. 718-719) bulunmaktadır. Bunlardan İmam Caferi Sadık Türbesi, İmam Caferi Teyran Türbesi, İmam Zebihullah Türbesi, İmam Kasım Türbesi, İmam Haşım Türbesi, Mevlana Celaledin Kitikiy Türbesi, İmam Battal Gazi (< İmam Abdurrahman Alevi) Türbesi, Sultan Mahmud Gaznevi Türbesi, Şeyh Cüneydi Bağdadi Türbesi, Serseketi (< Serî es-Sakatî) Türbesi, İmam Muhammed Gazali Türbesi, İmam Ahmed Gazali Türbesi, Baba Kamber Velîyullah Türbesi, İbrahim Edhem Türbesi Doğu Türkistan'da değildir, bunlar ancak anılan zatların manevi makamları sayılır (Sönmez, 2025, s. 73). Burada bahsi geçen türbelerin büyük bir kısmı kıymetli meslektaşım Prof. Dr. Rahile Davut'un saha araştırmalarında tespit ettiği 86 mezar/ türbenin arasında bulunmaktadır. Ancak bazı türbeler, örneğin, Seyit Battal Gazi Türbesi, İmam Ahmed Gazali Türbesi, Şeyh Cüneyd Bağdadi Türbesi, Baba Kamber Velîyullah Türbesi, İbrahim Edhem Türbesi, Serseketi (< Serî es-Sakatî Türbesi) Davut'un listesinde yoktur (Davut, 2001, ss. 1-4).

Bunlardan Turfan'daki Ashab-ı Kehf mağarası hakkında, Sayrami uzun uzun açıklama yapmıştır. Uygur Müslümanları Ashab-ı Kehf mağarasının Turfan'daki Tuyuk köyünde olduğuna inanmaktadırlar. Tuyuk Turfan şehir merkezine 70 km. mesafede bulunan küçük bir köydür. Sayrami Şeyh Said İbn Şeyh Muhammed İbn Şeyh Abdulvahid İbn Şeyh Eli Eseli Şami Terablisi'nin söz konusu mağara hakkında bir risale yazdığını, onun mağaraya iki defa gittiğini, gözlem ve ilgili delillere dayanarak söz konusu mağara hakkında "Ashab-ı Kehf Turfan'da değil, Rum ülkesinin Tarsus denen şehrinde" hükmüne vardığını belirtmektedir (Sayramiy, 2019, ss. 683-684). Anılan Şeyh risalesinde Tuyuk'taki Ashab-ı Kehf mağarasının gerçek olmadığını ispat için Kur'an ayetleri, hadis, rivayet, kıssa ve tarih kitapları olmak üzere çeşitli kaynaklardan 10 delil sunmuştur. Sayrami'ye göre Tuyuk'taki Ashab-ı Kehf mağarası 17. yüzyıldan önce Ashab-ı Kehf olarak bilinmemektedir. Bu mağara aslında bir Budist tapınağı olup Tuğluk Temür Han soyundan Sultan Said Babahan Bahadır Turfan ve Kumul'a padişah olduktan sonra halkın yoğun olarak ziyaret ettiği bu mağaraya ve çevresindeki camiye şeyh ve hizmetçi tayin etmiş ve mal mülk ve arazi vakfetmiştir. Sayrami, Sultan Said Babahan Bahadır'ın aşağıdaki fermanını vermiştir:

Ali Nişanlı Yarlık

Ebulfeth Sultan Said Babahan Bahadır'dın

Saltanatımızın nur yağmurları, dini adaletimizin talih işaretleri, zamanımızın sahipleri, cihan sultanlarından talim alan büyüklerimiz, devletimizin esenliği için halis çalışan hizmetçiler, şecaatperver, sahavet sever genç kardeşler, dolun ay gibi güzel, güneş gibi sıcak ve istikballi evlatlar, muhterem öncüler, açık zihinli, doğru fikirli emir ve beyler, şeri'at sever hocalar, keramet sahibi aksakal ve ekabirler, bütün vatandaş ve avama açık belli olsun ki, Hoca Eyyub Molla Kamuş Habib oğlu Küçük Molla Melik ve bu haneden kişiyi Hazreti Sultan Ashab-ı Khef (Allah onların sırlarını kutsasın)'in hizmetlerinde oldukları için şahane inayet ve şahane taltif ile birisini çırağcı, diğerini temizlikçi, üçüncü birisini bekçi olarak Tarhan (vergiden muaf tabaka) tayin ettik. Herkes onların oğlanlarından oğlanlarına kadar ve kızlarından kızlarına kadar hepsini Tarhan bilsin. Onlara hiçbir cihetten zorluk ve sıkıntı getirilmesin. Herkes onların hayatlarını huzur ve rahat içinde yaşamalarına yol versin. İşbu ali nişanlı tarhannameyi gördükten sonra, Turfan vilayetinin yöneticisi Daruğsi başta olmak üzere idareciler, ayrıca Yanghiy, Tuyuk gibi bölgelerin dua sahibi hocalarından alttaki işçi ve hizmetçilere kadar herkesin yukarıda anılanların hiçbirine hiçbir yönden karışmamaları, ziyan zahmet verecek işleri yapmamaları gerektir. Onlar bundan gayri vergi ve angaryaya tabi edilmesinler. Fitir, yürük at ve kurbanlık hayvanları ödemesinler. Kim ki, bu fermanı yerine getirmez ise, Hak Sünhanu ve Teâla'nın rahmeti ve Muhammed Resulillah Sellalahi aleyhi vesselemin şefaati ve meleklerin mağfiretinden mahrum olup, Hazreti Ashab-ı Khef'in lanetine uğrasınlar. Hatta tüm ins ve cinlerin de lanet ve nefretine maruz kalsınlar. Kıyamet günü zalimlerin yanında kalkıp ebedi azaba uğrasınlar! diye,

Bu ali nişanlı ferman Turfan sultan sarayında Miladi 1657 yılının Ekim ayında yazılmıştır (Sayramiy, 2019, ss. 680-681).

Ondan sonra bu ziyaret yeri Ashab-ı Khef olarak ünlenmiştir. Sayrami'nin aktardığına göre Hoca Hidayetullah Afak Hoca Turfan'a geldiğinde, insanların bu mağarayı ihlasla tavaf ettiğini görmüş, ilk başta yasak etmiş, ancak daha sonra murakabede otururken keşif ve ilhamla söz konusu mağaranın rivayetlerde anlatılan mağara olduğunu teyit etmiş ve halkın bu mağarayı ziyaret etmesine müsaade etmiştir (Sayramiy, 2019, s. 679). Bu olaydan sonra, Ashab-ı Khef mağarası daha popüler olmuştur. Uygur Müslümanlarının din büyüklerine ait türbelere olan derin saygı ve bağlılığı dolayısıyla bazı çevrelerin söz konusu Budist mağarasını İslamlaştırarak bundan çıkar elde etmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür. Bu mağara Doğu Türkistan'ın her yerinden, hatta Fergana, Türkistan ve Hindistan'dan gelen Müslümanların ziyaret ettiği kutsal bir yerdir. Ziyarete gelen Müslümanlar sadaka ve adaklar getirmektedirler. Mağaraya bakan kişiler de ziyaretçilere rehberlik ve çeşitli hizmetlerinden dolayı onlardan ücret almaktadır. Dolayısıyla bazı dini çevreler "Tuyuk'taki mağarayı bir kez tavaf etmek yarı hacla eşdeğerdir" (Sayramiy, 2019, s. 707) diyerek söz konusu Ashab-ı Khef mağarasını daha da kutsallaştırmış, takva sahibi Müslümanların ilgi odağı haline getirmişlerdir. Şunun da belirtilmesi gerekir ki Tuyuk'taki söz konusu mağaranın Ashab-ı Khef mağarası olduğu hakkındaki inancın oluşmasında, 9. yüzyılda Turfan bölgesine ulaşan Nesturiliğin halk arasında yaydıkları rivayetlerin de etkisi olabilir.

Sonuç

Doğu Türkistan'da 14. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan dört ana tarikat vardır ki bunlar Yeseviye, Kadiyye, Kübreviye ve Nakşibendiye'dir. Zamanla bu tarikatlar kollara ayrılmış, bununla birlikte yenileri de ortaya çıkmıştır. Molla Musa Sayrami'nin "*Tarih-i Hamidi*" adlı kitabına göre Ni'metiye, Rubudiye, Devaniye, Çeştiye ve Hufye gibi tarikat ve faaliyetleri söz konusudur. Bu tarikatlarla beraber Doğu Türkistan'a gelen pir ve şeyhler Uygur Müslümanları tarafından baş tacı edilmiş, hatta devletin makam ve idaresi kendilerine teslim edilmiştir. Özellikle soyu Hz. Peygamber efendimize ve Hz. Ali'ye dayanan seyit ve hocaların toplumda sahip olduğu itibar ve etkinlik beraberinde sahte seyit ve hocaların türemelerine de yol açmıştır. Doğu Türkistan Türkleri tarikat pirleri, seyit, hoca, mutasavvıf ve İslam önderlerine hayatlarında olduğu gibi, vefatından sonra da saygı ve bağlılığını göstermeye çalışmış, her birine ayrı türbe yaptırarak bunları sosyal yaşamın önemli parçası haline getirmişlerdir. Molla Musa Sayrami kitabından bunlardan 35 türbeyi kaydetmiştir. Bunların arasında Şii imamlarının, İmam Gazali, Şeyh Cüneyd Bağdadi gibi mutasavvıfların türbelerinin olması ilginçtir. Bu durum Uygur Türklerinin tüm İslam büyüklerine olan koşulsuz saygı ve sevgisini göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynaklar / References

- Algar, H. (2006). "Nakşibendiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, ss. 335-342.
- Algar, H. (2006). "Necmeddîn-i Kübrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, ss. 498-500.
- Azamat, N. (2001). "Kâdiriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, ss. 131-136.
- Buyar, C. (2006). Tarih-i Emniye'nin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi. (Tez No: 576164) [Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. YÖK Tez Merkezi.
- Çırak, M. R., & Gündoğdu, A. (2024). "Muhammed Sâdık Şihâbî Sa'dî Kâdirî'nin Menâkıb-ı Gavsîyye isimli eserinin Çağatayca çevirisi üzerine bir değerlendirme". *Edeb Erkan*, (6), 129-141. <https://doi.org/10.59402/EE006202407>
- Davut, R. (2001a). *Uygur Mazarlırı*. Şıncang Helk Neşriyatı.
- Davut, R. (2001b). *维吾尔族麻扎文化研究 / Uygur Mezar Kültürü Üzerine Bir Araştırma*. 新疆大学出版社 / Şıncang Üniversitesi Neşriyatı.
- Gökbulut, S. (2009). *Necmeddîn Kübrâ Ve Kübrevîlik*. (Tez No: 236071) [Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınlanmış Doktora tezi]. Yök Tez Merkezi.
- Gökbulut, S. (2024). "Orta Asya'da Yeseviyye-Kübreviyye ilişkileri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34, ss. 214-232. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1413174>
- Gökkut, G. (2011). Musa Sayramî'nin Tarih-i Emîniye adlı eseri ve tarihi kaynak olarak değerlendirilmesi. (Tez No: 279817) [Ege Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. YÖK Tez Merkezi.
- Gürer, B. (2024). "Türkistan'da Kâdiriye izleri Muhammed Sıddık Rüşdî'nin Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam adlı risalesi". *Edeb Erkan*, (6), ss. 1-18. <https://doi.org/10.59402/EE006202401>
- İnayet, A. (2023). "Uygur Tarihindeki Meşhur Kadın Kahraman İparhan / Dilşad Hatun Üzerine Bir Değerlendirme". *Türk Tarihinde İz Bırakan Kadınlar*. Editörler Okan Yeşilot & Bihter Gürışık Köksal. Vakıfbank Kültür Yayınları, ss. 303-316.
- Ji, D. (1986). "Keşkerdiki 'İparhan Kebrisi' Toğrisidiki Hata Çüşençilerge Karıta Tüzitiş". Tercime kılguçı Abdukadir. *Şıncang İctimaiy Penler Tetkikatı Jurnili*, 1-2-San. ["Kaşgar'daki 'İparhan Mezarı' Hakkındaki Yanlış Düşüncelere Yönelik Düzeltme". Tercüme eden Abdukadir, *Şıncang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1-2].
- Kılıç, Mahmud E. (2007). "Ni'metullâh-ı Velî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, ss. 133-135.
- Köprülü, Mehmet F. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. 3. Baskı. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kumru, C. (2017). "Tezkire-i Hâcegân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi". *Ulakbilge*, Cilt 5, Sayı 14. ss. 1247-1267. <https://doi.org/10.7816/ulakbilge-05-14-03>
- Millward, James A. (1994). "A Uyghur Muslim in Qianlong's Court The Meanings of the Fragrant Concubine", *The Journal of Asian Studies*, Volume 53, Issue 2, pp. 427-458. <https://doi.org/10.2307/2059841>
- Muhammet, A. (2004). "İparhanning Hayatığa Ait Yengi Melumatlar". *Tarih Sehniside* (1-tom). Milletler Neşriyatı. [İparhan'ın Hayatına Dair Yeni Bilgiler. Tarih Sahnesinde (1. Cilt), Milletler Neşriyatı].
- Nizami, Khaliq A. (1998). "Çiştîyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, ss. 343-346.
- Polat, A. (2002). Musa Sayramî, Tarih-i Hamidi, inceleme-metin-dizin. (Tez No: 122278) [Ankara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi]. YÖK Tez Kurumu.
- Rozi, Ö. (1986). "İparhan' ve Üçturpan Kozğılıngı". *Şıncang İctimaiy Penler Tetkikatı Jurnili*, 1-2-san. ["İparhan' ve Üçturfan Ayaklanması". *Şıncang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1-2].

- Sairami, M. (2023). *The tarikh-i hamidi: a late-Qing Uyghur history*. translated by Eric Schluessel. Columbia University Press.
- Saraç, O. (2021). "Babarahîm Meşreb'in Pîri Hidâyetullah Âfâk Hoca". *Kültürk Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, ss. 109-129.
- Saray, M. (2015). *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*. Aygan Yayıncılık.
- Sayrami, Molla Musa. (1989). *Tarih-i Emniye*. Şincang Helk Neşriyatı.
- Sayramiy, Musa. (2019). *Tarih-i Hamidiy*. Tercime kılguçı Abdureop Polat Teklimakaniy. Telimakan Uygur Neşriyatı.
- Se'dullahzade, Z. & Gappar, P. (2002). *Ottura Asiyadiki İslam Mezhepliri*. Şincang Helk Neşriyatı.
- Sönmez, Tugba G. (2025). *Uygur Türkleri Arasında İmam Cafer-i Sadık*. Gazi Kitabevi.
- Tosun, N. (2001). "Kâsânî, Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, ss. 531-532.
- Zarcone, T. (2002). "XX. Yüzyıl Doğu Türkistan'da Sûfî Silsileleri Ve Evliya Sevgisi". *Türkler*, Cilt 20, ss. 282-289
- Zhao X. (1996). "İparhan Toğrısıdiki Tetkikat". Tercime kılguçı Muhemmetcan Mömin. *Şincang İctimaiy Penler Tetkikatı Jurnili*, 3-san. ["İparhan Hakkındaki Araştırmalar". Tercüme eden Muhemmetcan Mömin. *Şincang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3].